

سلیم خان گمی دی پنجابی ناول نوں دین

Abstract:

Saleem Khan Gimmi was well known fiction writer and scholar of Punjabi language. He was a famous Radio broadcaster. He also a drama writer in radio and T.V. He has written many books. He was author of many books. As a linguistic scholar he has written "Punjabi Zuban da Irtqa" (Development of Punjabi Language) and contributed as fictionist to enchanting and blossoming literary tradition of the Punjab. He was well awarded of his contem porary political, societal and literary circumstances. His literary writings for children are worth mentioning. Many travelogues are also been written by him. In short he was a multitalented personality who gave valuable literary treasure to Punjabi literature.

Keywords: Punjabi fiction, Sleem Khan gimmi, Novelist, Scholar, Rut te Raita, Partition, Punjab's culture.

.....

سلیم خان گمی دی شخصیت کسے تعارف دی محتاج نہیں۔ اوہ اک عہد ساز شخصیت سن اک کامیاب ریڈیو براڈ کاسٹر ہون دے نال نال پنجاب دی ونڈنگروں پہلے ناول نگاراں وچوں میں جیہناں نیاوس ویلے ون والے لوکاں دی حیاتی نوں سچے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ سلیم خان گمی کامیاب ناول نگار، دانشور، محقق، انشاء پرداز، کہانی کار، ریڈیو پاکستان دے فیچر پروگراماں دے پیش کار لکھاری تے سرکڈھویں سیرت نگار سن۔ اوہناں ریڈیائی نائک توں وکھ ٹیلی ویژن لئی وی نائک لکھے جیہناں وچ نور پانڈی تے نائک داناں اگھڑویں نیں۔ ایس توں اڈ ”شک“ دے نال نال اک نائک لکھیا۔ سلیم خان گمی اپنا نویکلا تے وکھرا اسلوب رکھدے سن اوہ اجوکی سوجھ دے لکھاری سن۔ پنجابی نال پیار کرن والا ایہ

لکھاری 29 جون 1932ء نوں پنڈ جین پور (انڈیا) وچ جمیا۔ اپنی پیدائش بارے ڈاکٹر ناصر رانا نوں انٹرویو دیندیاں دسیا کہ:

”میں 29 جون 1932ء نوں پنڈ جین پور، ڈاکخانہ چھپکرا، تھانہ دنیا نگر تحصیل تے ضلع گورداسپور پنجاب وچ پیدا ہويا۔ ”میری والدہ داناں خدیجہ بیگم سی۔ اوہ گھریلو خاتون سن۔ میریاں دو بہناں نیں، ویر کوئی نہیں۔“ (1)

سلیم خان گمی اپنے مایاں دے کلمے پتر سن اوہناں دیاں دو بھیناں سن۔ نکلے تے کلمے بھرا ہوون پاروں بھیناں دے لاڈ لے سن۔ اوہ ایہناں نوں ہمیش ”ویر“ آکھ کے بلانداں ایہناں دے پیو کریم داد چٹھی رسین سن۔ سلیم خان گمی دا سکول ایہناں دے پنڈ گورداسپور توں اٹھ میل لہندے ول سی۔ ایہناں دے پیو کریم داد پٹھاناں دے لوہانی قبیلے نال تعلق رکھدے سن۔

سلیم خان گمی دے وڈ وڈیرے محمود غزنوی دے دور وچ افغانستان توں ہندوستان آئے۔ پنجاب وچ اوہناں موضع نوشہرہ، ڈاکخانہ بھیکو چک تحصیل شکر گڑھ ضلع گورداسپور وچ وسوں کیتی۔ جنرل نکلسن دے خلاف 1857ء دی لڑائی وچ اوہناں دا وڈا جواہر خاں شامل ہويا جیہڑا لشکر جہلم توں لڑیا۔ گجرات، سیالکوٹ تے نارووال، فیروز پور تے کوٹ نیناں توں لنگھدا، نورکوٹ توں ایہدے نال رلیا۔ ایہناں کوٹ نیناں دے مقام توں دریائے راوی پار کیتا تے تموتن دے پتن تے بھر پور لڑائی لڑی۔ ایہ لڑائی عام طور تے ”کالیاں دی لڑائی“ آکھی جاندی اے تے غدر دے ناں توں وی جانی جاندی اے۔ کالے ایہ لڑائی ہار گئے اوہناں وچوں بوہتے مارے گئے تے باقی بچ گئے۔ جواہر خاں نوں صحت ہوئی تے اوہ باز خان کول کم کار کرن لگا۔ باز خان نے جواہر خاں نوں پرت جان دا آکھیا پر اوہ انکاری ہو گیا۔ باز خان نے اوہناں نوں رشتہ دتا کیوں جے باز خان پٹھان سی۔ نج سلیم خان گمی دا خاندان پیڑھی در پیڑھی پنڈ جین پور وچ آباد ہو گیا۔ سلیم خان گمی انٹرویو وچ دس پاندے نیں:

”میرے پردادا جواہر خان سن۔ پردادا توں لے کے اسیں اپنے مایاں دے کلمے پتر آں۔“ (2)

جین پور چھوٹا جیہا قصبہ سی۔ جیہڑا سارے داسارا مسلماناں داسی جیہناں وچ غریب زمیندار بوہتے رہندے سن۔ پنڈ وچ کل چالیس گھر سن جیہناں وچ زیادہ تر پٹھان سن۔ چار پنج گھر اریاں دے تے چار پنج جولاہیاں دے سن۔ اوس دور وچ جولاہیاں نوں انصاری آکھدے سن۔ ایہناں دے پنڈ وچ اک گھر سیداں داسی۔ جیہناں دا وڈا کاپیر چراغ شاہ سی اوہناں دے مرید اوہناں دے جیوندیاں توں ای میلہ کراندے تے متھا ٹیکدے سن، اوہ مریداں توں جو منگدے، اوہ حاضر کر دے سن۔ سلیم خان گمی دیاں آکھیاں ہوياں ایہ گلاں اوس ویلے دے سماج دی کھلی تصویر پیش کردیاں نیں۔ سلیم خان گمی دے

پنڈ وچوں دو بندے ای سرکاری ملازم سن۔ اوہ آپ دسدے نیں:

”سارے پنڈ وچوں دو بندے ملازم سن۔ اک میرے والد کریم داد خان تے دو جا

فضل داد خان جیہڑا پولیس داسپاہی سی۔“ (3)

سلیم خان گمی دے پنڈ وچ پڑھن پڑھان دا کوئی رواج نہیں سی۔ سارے واہی بیٹی تے مزدوریاں کردے سن پر ٹوہرنال رہن دا رواج سی۔ سلیم خان گمی اپنے پنڈ دے کھلے طالب علم سن، جیہڑے پرائمری سکول جھبکے وچ پڑھدے سن۔ مڈھلی تعلیم پنجویں تک پرائمری سکول جھبکے اتوں حاصل کیتی۔ اک تھان تے سلیم خان گمی اپنے استادوں بارے دس پاندیاں آکھدے نیں:

”پرائمری سکول وچ میرے استاد دھنی رام سن۔ مسلمان استاد کوئی نہیں سی۔“ (4)

سلیم خان گمی پرائمری پاس کرن مگروں ہندو ہائی سکول دورا نگلا گورداس پور داخل ہوئے۔ سلیم خان گمی ہوراں نوں پڑھن پڑھان دا شوق اتناں داسی اپنے ایس شوق نوں پورا کرن لئی اوہ پنڈ دورا نگلا 4 کوہ پیدل آندے جاندے سن۔ پاکستان بنن ویلے سلم خان گمی نوں جماعت وچ پڑھدے سن۔ 1948ء وچ اوہناں میٹرک پاس کتیا۔ ایہ امتحان اوہناں اسلامیہ ہائی سکول منگمری توں پاس کیتا فیئر اسلامیہ کالج لاہور وچ داخل ہو گئے۔ ایہتھوں بی اے کر کے اینگلو ورنیکلر مڈل سکول سکھو چک وچ استاد ہو گئے۔ پاکستان بنیا تے 16 اگست 1947ء نوں سلیم خان گمی دا خاندان راوی پارکر کے پاکستان آ گیا سکھ راہ وچ حملہ کرن آئے پر غریبے جیسے مسلماناں تے اسلئے نوں ضائع کرنا مناسب نہ سمجھیا تے پرت گئے کیوں جے انڈیا وچ مسلماناں دی حالت ماڑی سی پر ایہناں سکھاں نال پٹھاناں دا ورتاوا ماڑا نہیں سی۔ ہندوستان توں آ کے اوہ راوی دے سبے کنڈے جھنپال پنڈ وچ تن مہینے رہے۔ پر ایہ پنڈ بارڈرتے ہون پاروں محفوظ نہیں سی سلیم خان گمی دے پیوںوں بارہ منگا شکر گڑھ دے قصبے وچ حویلی مل گئی سلیم خان گمی دے اے ہوریں لاہور توں شکر گڑھ دے تبادلے دے آرڈر لے آئے تے اتھھے ای ہرکارے ہو گئے۔ سلیم خان گمی بی اے کرن مگروں سکھو چک وچ نوکری بارے انج دسدے نیں:

”سکھو چک جتھے مینوں نوکری ملی راجپوتاناں دا قصبہ سی۔ اوہ بوہت چنگے لوک سن

اوتھے بوہت مشہور زمیندار راجپوت محمد خاں ہو یا اے۔“ (5)

سلیم خان گمی ہوراں سکھو چک دی نوکری اک سال کیتی فیئر لاہور آ کے ایم۔ اے پوٹیکل سائنس وچ داخلہ لے لیا۔ 1956ء وچ امتحان پاس کر کے اسلامیہ ہائی سکول ہلاں (سجال) نزد لیرکلاں وچ ہیڈ ماسٹر ہو گئے۔ 1957ء وچ آرمی جوائن کر کے ایس پی آر دے اخبار ہلال وچ ٹرانسلیٹر ہو گئے۔ نوکری دے دوران اوہناں نوں معتبر دوست ملے۔ اک تھان تے انٹرویو دیندیاں سلیم خان گمی نے آکھیا:

”شفقت مرزا، آغا بابر، اکرم قمر، کمانڈر مقبول، میجر ضمیر جعفری، کرنل مسعود تے ہور کچھ لوک میرے نال سن۔ خوش نو لیس اوس ویلے محمد شفیع سی، شفقت تنویر رپورٹری۔“ (6)

ایہ نوکری وی اک سال کیتی تے 1958ء وچ ریڈیو پاکستان کونٹے بطور ڈیوٹی آفیسر نوکری کر لئی۔ اک سال بعد ریڈیو دے پروڈیوسر ہو گئے ریڈیو وچ پروڈیوسر ہونے تے لاہور تبادلا ہو گیا۔ لاہور آندیاں ای دیہاتی بھائیاں دا پروگرام ”جمہور دی آواز“ شروع کیتا جیہڑا بہوں مشہور ہویا۔ لاہور وچ کلے پروڈیوسر تے تن تن پروگرام کر دے سن۔ اوس ویلے سلطان کھوسٹ تے مرزا سلطان بیگ (نظام دین) کمپیئر سن۔ سلیم خان گی ہوراں لاہور توں باہر 16 ریڈیو اسٹیشناں تے نوکری کیتی۔ سلیم خان، محنتی، ذہین، باریک بین تے خوش گفتار سن اوہناں دا سوچن ڈھنگ وکھراتے نو یکلا سی۔ اوہناں دیاں لکھتاں اوہناں دی سوچ دی بھرپور عکاسی کر دیاں نیں۔ گی ہوراں نادالاں وچ سانجھے پنجاب دی مورتی ساہمنے رکھی اے۔ شاید ایس لئی ایہناں دا دیہاتی بھائیاں دا پروگرام بوہت مشہور سی۔

سلیم خانگی دی پنڈاں تھاواں بارے کئی ڈونگھی سوچ اے پنڈاں دی وسوں، سادگی تے سچائی دے پرستار سن۔ پنڈاں دیاں کھیڈاں دے شوقین وی سن جیویں، کبڈی، کشتی، گتگا، ریسلنگ، سیرتے شکار۔ نوکری دے دوران اوہناں دا ویاہ 1957ء وچ پٹھاناں دے شیرانی قبیلے دی مذہبی، شریف، سمجھدار دھی کنیر فاطمہ نال ہویا۔ اوہناں دی سلیقہ مندی سی کہ ویلے نے ایڈاسچا، سچا، سادہ تے ڈونگھیاں سوچاں رکھن والا نتارو تے پروڈیوسر لکھاری دتا۔ کنیر فاطمہ انڈیا دے قصبے بہرام کوٹ دیاں رہن والیاں سن اوہناں نے مڈل تک تعلیم حاصل کیتی۔ پروفیسر توقیر سلیم اک تھاں اپنی ماں کنیر فاطمہ بارے آکھدے نیں کہ:

”اگر میں کہوں کہ علم سے لگاؤ، ہمیں سلیم خان گی سے ملا اور مذہب سے لگاؤ بیگم سلیم خان نے ہماری شخصیتوں کے اندر ڈال دیا تو بے جا نہ ہوگا۔ بیگم سلیم خان جن کا اصل نام کنیر فاطمہ ہے صوم و صلوة کی پابند اور تہجد گزار ہیں۔“ (7)

سلیم خان گی دے تن پتر تے پتراں توں نکلیاں تن دھیاں نیں۔ اپنیاں نوکری دیاں رجھاں دے باوجود بچیاں دی تربیت نوں نظر انداز نہ کیتا۔ اوہناں نوں حیاتی گزارن دا بھرواں ڈھنگ سکھایا۔ سلیم خان گی پنجابی ادب دے ہر لحاظ نال اک سدا بہار بوٹے وانگ نیں۔ سلیم خان گی دے وڈے پتر تنویر گی فوج وچ کرنل سن تے ریٹائر ہو کے سیکورٹی آفیسر دی ڈیوٹی کر رہے نیں۔ ایہناں دے دو پتر نیں۔ اچ کل کرنل صاحب عسکری X وچ رہائش پذیر نیں۔ ایہناں دے چھوٹے پتر توقیر سلیم نے وی دو کتاباں لکھیاں۔ ”اقبال کی شخصیت کا نفسیاتی جائزہ“ تے دوجی پنجابی شاعری دی ”یار پیارا“ اے۔ پروفیسر توقیر سلیم اپنے والد بارے اچ آکھیا اے:

”سلیم خان گمی کو اوائل عمر سے ہی والدین اور بہنوں کی طرف سے بہت پیار ملا کیونکہ آپ دو بہنوں کے اکلوتے بھائی تھے۔ ان کی بہنیں انہیں پیار سے ”ویر جی“ کہتی تھیں۔ میں جب بھی اُن کے منہ سے لفظ ”ویر“ سنتا تو یوں لگتا جیسے وہ اپنے بھائی پر جاں نثار کرنے کو تیار ہیں۔ میری دونوں چھٹیوں نے اپنے بھائی سے بہتر کسی کو نہ سمجھا۔ شاید یہ گلہ اُن کے خاندانوں کو بھی ہو گا کہ وہ اپنے بھائی سے کسی کو افضل نہیں سمجھتیں۔“ (8)

دو بے پتر تو قیر سلیم خان ایم۔ اے۔ او کالج وچ نفسیات دے ایسوسی ایٹ پروفیسر ہیں اوہناں دی سوانی وی پروفیسر اے تے اوہ جی سی یونیورسٹی لاہور توں Ph.D اے۔ تو قیر سلیم موجب:

”سلیم خان گمی دے چھوٹے پتر جیہڑے والد دی تصویریں مکینیکل انجینئر تے کینیڈا وچ رہندے نیں۔“ (9)

سلیم خان گمی ہوراں دیاں تن دھیاں نیں جیہناں وچوں وڈی شگفتہ نیں جیہناں نوں لاڈ نال پنکی آکھیا جاندا اے۔ لاہور کالج یونیورسٹی توں ایم اے انگریزی کیتا اوہناں ریڈیو وچ وی کم کیتا تے ہن انگلینڈ دی اک یونیورسٹی وچ پڑھاندیاں نیں۔ ایہناں دے دو بچے اک دھی تے اک پتر نیں۔ شگفتہ نے دسیا پئی اوہناں دے خاندان وچ کڑیاں دی پڑھائی دا زیادہ رواج نہیں سی پر ایہناں دے والد نے بی اے، ایم اے تک دھیاں نوں پڑھایا تے نوکریاں وی پسند کیتیاں۔ سلیم خان گمی دی دو جی دھی گلریز نیں جیہڑیاں گورنمنٹ کالج گجرانوالہ وچ پنجابی دیاں اسٹنٹ پروفیسر نیں۔ لکھن لکھان ول توجہ رکھدیاں نیں، نعت گوئی ایہناں دا خاص شوق اے۔ ایہناں دے تن بچے نیں سلیم خان گمی دے بھتیجے نال ایہناں دا ویاہ ہو یا اے۔ گلریز ہاشم اپنے والد دی ادبی حیاتی بارے دسدیاں نیں:

”ابا جان کا کہانی لکھنے کا اسلوب سادہ مگر بہت دلچسپ تھا۔ کہانی پڑھتے تو ایسا محسوس ہوتا جیسے قاری اور لکھاری آپس میں چھین چھپائی کھیل رہے ہوں قاری بے اختیار ہو کر تخلیق کار کے بہاؤ میں بہتا ہی چلا جاتا ہے۔“ (10)

تیجی تے کئی دھی یمنہ نیں ایہناں وی ایم اے کیتا اے تے آرمی سکول وچ پڑھاندیاں نیں ایہناں دے خاوند کرنل نیں۔ گلریز ہاشم اپنے والد بارے گل ودھاندیاں آکھیا کہ:

”ابا جان کی نمایاں خوبیوں میں ایک اُن کی علم دوستی تھی۔ علم اور صاحب علم لوگوں کی دل سے قدر کرتے تھے۔ سیاحت، فوٹو گرافی ابا جان کے دیگر مشاغل تھے۔ عشق محمد انکی رگ رگ میں شامل رہا۔ پاکستان کے شمالی علاقہ جات یعنی سکردو، بلتستان سے بہت اُنسیت تھی۔“ (11)

سلیم خان گمی دیاں دو بھیناں نیں۔ چھوٹی بہن دے خاوند چھیتی رب نوں جا ملے جس پاروں ایہناں تن بچیاں تے بہن دی کفالت وی سلیم خان گمی ہوریں دی ذمہ داری سی۔ ایہناں ایہ ذمہ داری وی بوہت پیار محبت نال نبھائی۔ ایہناں دی بھرپور محنت دا اندازہ ایہناں دیاں بچیاں دی قابلیت توں ہوندا اے۔

سلیم خان گمی دی پر بہار شخصیت نے بوہت سارے پہلوواں نال رل کے نویاں سوچاں دی خشبو کھنڈائی۔ اوہ براڈ کاسٹر تے سن کیوں جے اوہناں دی نوکری ریڈیو پاکستان وچ سی پر اوہ اپنے کم دے شدائی سن۔ مشکل توں مشکل کم آسان کر لینا اوہناں نوں آندا سی۔ سلیم خان گمی یاراں دے یار سن۔ سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”سلیم خان گمی پنجابی زبان دے اُگھے لکھاریاں وچوں اے۔ اوس نوں لسانیات،

افسانہ نگاری، مضمون نویسی تے ناول نگاری اُتے پورا عبور حاصل اے۔“ (12)

سلیم خان گمی دا حلقہ احباب بڑا وسیع سی۔ پاکستان توں اڈہندوستان، کینیڈا تے برطانیہ دے پنجابی سکھ لکھاری ایہناں دے دوست سن۔ عبدالغفور قریشی، سلیم خان گمی دی شخصیت دا اک پہلو ساہمنے لیاندیاں آکھدے نیں:

”اوس دی خوبی گل کہن وچ اے اوہ جو کچھ محسوسدا اے اوس نوں ٹھاہ کر کے اگلے

دے ساہمنے دے ماردا اے اوہ اوہلے تے ونگ ویویاں دا قائل نہیں۔“ (13)

اوہناں دی شخصیت سادہ تے پرگوسی۔ سلیم خان گمی چنگے دوست تے شفقت ساتھی سن۔ اوہناں دا پیدائشی ناں محمد سلیم خان سی جیہڑا بعد وچ سلیم خان ہو گیا اوہناں نے جدوں ادبی پرچیاں وچ لکھنا شروع کیتا تے سلیم خان گمی ہو گئے فیر اوہ ایسے ناں نال مشہور ہو گئے۔ گمی دا مطلب اے ”پیدل سپاہی“ تو قیر سلیم اوہناں دے ناں بارے دسدے نیں:

”کوئٹہ میں ملازمت کے زمانے میں آپ مراد بلوچ کے قلمی نام سے کالم لکھتے

تھے۔“ (14)

اوہناں دے پہلی تے ہم عصر مقصود الحسن بخاری دے آکھن موجب:

”سلیم خان گمی اپنے کم وچ پھر تیلے، لکھن پڑھن دے شوقین تے ہر ویلے کچھ نہ

کچھ کرن دے چاہیوان سی۔ اوہناں نے پنجابی، اُردو، انگریزی ادب نوں کھنگایا

تے ایس وچ کئی کتاباں ادبی تحقیقی تے تنقیدی مضمون لکھے۔ کہانیاں تے ناول

اُتے اوہناں دا ہتھ کافی مضبوط سی۔ گمی اک چنگا ریڈیو افسر، سلجھیا ہویا لکھاری تے

بھروسے لائق انسان سی۔“ (15)

ڈاکٹر ندیم احمد پیرزادہ سلیم خان گمی دے دوست سن۔ آخری وقت تے گوڑھے ساتھی وی ساتھ نہیں لدا ندے، دل دے پہلے دورے واری سلیم خان گمی گنگا رام ہسپتال لاہور وچ داخل سن۔ ڈاکٹراں نے گھر لے جاؤن لئی آکھیا گھر جا کے دو جا دل دا دورہ پیتا تے سروسز ہسپتال لاہور وچ داخل کیتا۔ ڈاکٹر ندیم احمد پیرزادہ باقاعدگی نال قرآن سناندے تے گمی ایہناں دا ہتھ چم کے رخصت کردے۔ اپنے خیالاں دا اظہار کردیاں ندیم احمد پیرزادہ آکھدے نیں:

“I asked my son to recite the verses of Holy Quran, the verses were being recited and Sir Saleem Khan was ready to depart to the ever lasting world. I attended Namaze Jinaza of this great man” (16)

سلیم خان گمی دی شخصیت دا ہر پہلو جمن توں مرن تک ہمہ گیر تے دل آویز رہیا۔ سلیم خان گمی 29 جون 1923ء نوں جسے تے 29 جنوری 2010ء نوں لاہور وچ رب نوں پیارے ہو گئے۔ آپ مقبرہ جہانگیر دی کندھ نال دفن ہوئے۔ سلیم خان گمی پاکستان بنن توں بعد پہلے ناول نگاراں وچوں نیں ایہناں دا ناول ”سناٹھ“ پنجابی وچ وڈ دی اذیت نال بھریا اے۔ ایہ ناول ادارہ پنجابی رنگ لاہور ولوں 1969ء وچ چھپیا۔ سلیم خان گمی نے اپنے انٹرویو وچ دسیا اے کہ:

”اُردو دے مقابلے وچ پنجابی نے مینوں کوئی مالی فائدہ نہیں پہنچایا ایہ صرف Labour of Love سی ورنہ میرے لئی انگریزی تے اُردو وچ چھپ کے چوکھے پیسے کمانا سوکھا سی۔ میری پنجابی کہانی روزنامہ ”امروز“ وچ چھپدی سی تے پندرہ روپے ملدے سن جد کہ اُردو کہانی ماہنامہ تعلیم و تربیت وچ چھپدی تے ساڈھے چار سو روپیہ ملد اسی پر میں اپنی ماں بولی نوں بھل نہیں سکدا نہ ای اج ایس نوں نظر انداز کرن دی پوزیشن وچ آں۔“ (17)

سلیم خان گمی دا دو جا پنجابی ناول ”رت تے ریتا“ عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1990ء وچ شائع ہويا۔ ایس ناول دے 139 صفحے نیں۔ سلیم خان گمی دیاں کہانیاں دا پہلا پراگا ”لہودی خوشبو“ دے ناں نال پنجابی ادبی لیگ لاہور نے 1973ء وچ چھاپیا۔ کہانیاں دی دوجی کتاب ”تردے پیر“ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں 1994ء وچ چھاپے چڑھی۔ سفرنامہ ”دیس پردیس“ 1978ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے شائع کیتا۔ اُردو وچ اتھا کرن توں بعد ایس سفرنامے دا ناں ”گوری دھرتی کالے لوک“ دے ناں نال 1991ء وچ حیات جی پبلشرز لاہور ولوں چھپیا۔ 140 صفحیاں دا ایہ پنجابی سفرنامہ اُردو وچ اتھا کرن مگروں 269 صفحیاں دی لکھت پہلی وار 1982ء وچ قلات پبلشرز کوئٹہ ولوں چھپی۔

ایہد ادو جا ایڈیشن چھاپن دا شرف سنگ میل پہلی کیشنز لاہور نوں 1993ء وچ ملیا۔ سلیم خان گمی دی کھوج بارے کتاب ”پنجابی زبان دا ارتقاء“ وی موضوع دے لحاظ نال اعلیٰ کتاب اے۔ ایہ عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1991ء وچ چھپی۔ ایہ کتاب 152 صفحیاں تے محیط اے۔ پنجابی زبان دا ارتقاء، اُردو وحیثیت وچ تے دو جا بلتستان تے گائچھے دا سفر نامہ ”سیاچن دی چھانویں“ ان چھپیاں ڈاکٹر ناصر رانا کول موجود نیں۔

”بلوچی ادب تے بلوچ ثقافت“ 1960ء وچ چھپی دوجی وار 1990ء وچ مطبوعات انساء کوئٹہ نے ای چھاپی۔ دوجی کتاب کشمیر ادب و ثقافت دے ناں نال پہلی وار 1962ء وچ ادارہ مطبوعات پاکستان ولوں چھپی۔ دوجی وار 1986ء تے تہجی وار 1989ء وچ یونیورسل بکس لاہور ولوں چھپی۔ اوہناں دیاں کشمیر دی محبت وچ ڈبیاں ہویاں دو ہور کتاباں ”کشمیر میں اشاعت اسلام“ 1977ء وچ یونیورسل لاہور نے چھاپی۔ ”اقبال اور کشمیر“ پہلی وار 1977ء وچ چھپی دوجی وار 1985ء وچ یونیورسل بکس لاہور ولوں چھپی۔ ایہدا دیباچہ اک حرف مخرمانہ دے ناں نال اقبال صلاح الدین نے لکھیا۔

”آزاد کشمیر کے پہاڑی لوک گیت“ دے عنوان نال 40 سالہ نمبر وچ ایہناں دا مضمون اے۔ اُردو وچ سلیم خان گمی دی سیرت نگاری دا نمونہ ”اللہ کا جرنیل“ اے ایہ کتاب حضرت خالد بن ولید بارے اے۔ ایہ کتاب سلیم خان گمی ہوراں اپنے پتر کمانڈ و کمیونٹن تنویر سلیم خان دے ناں کیتی اے۔ سلیم خان گمی نے بچیاں لئی ناول ”کمانڈ و کہانی“ وی لکھیا اپنے پوتریاں تے دوہتریاں دے ناں منسوب ایہ ناول 1977ء وچ فلکشن ہاؤس لاہور ولوں چھپیا۔ ”کمانڈ و کہانی“ ناول چھتالی باباں وچ ونڈیا ہويا اے۔ سلیم خان گمی نے بالاں لئی رسالیاں وچ بے شمار کہانیاں لکھیاں۔ تعلیم و تربیت رسالے وچ کہانیاں لکھن پاروں اوہناں نوں معقول معاوضہ ملدا اے۔ اوہناں دی پہلی سیریل کہانی وچ ”برفانی انسان اور کمانڈو“، ”مشن گولڈن ٹاور“ تے ”مشن نوابراویلی“ شامل نیں جیہڑی فیروز سنز لاہور توں چھپیاں۔ بال ادب لئی اوہناں دیاں کہانیاں دعوتہ اکیڈمی بین الاقوامی یونیورسٹی اسلام آباد توں شائع ہوئیاں۔ ناول سانجھ 1969ء وچ پنجابی ادبی بورڈ لاہور توں چھپیا۔ سلیم خان گمی نے 296 صفحیاں دے ایس ناول نوں تن حصیاں وچ ونڈیا اے۔ پہلا حصہ مشاہدیاں دا اے۔ سلیم خان گمی دا ایہ ناول ونڈ ویلے سکھ مسلم دوستی تے بھائی چارے دی گوڑھی مثال پیش کردا اے۔ پینڈور ہتل وچ کھیڈاں، میلے تے تماشیاں دی بڑی اہمیت اے کیوں جے پورے سال دی محنت پاروں وقفے وقفے نال موج میلہ وی لوڑی دا اے۔ میلیاں وچ دن نوں زنانیاں، بچے تے بڈھے آندے نیں اوہ جلیب پکوڑے کھاندے تے گھر وی لے جاندے نیں کڑیاں چڑیاں، پراندے تے ہور شیواں خریدیاں نیں۔ کڑیاں شاہ سکندر دے مزار تے نتاں من دیاں تے نیاز ونڈ دیاں نیں۔ رات ویلے گھر و جوان قوالی سُن دے نیں۔ قوال سارے ورھے دی کمانی اک رات وچ ای کما لیدے نیں۔ ایس توں بعد وسا کھی دا میلہ لگدا اے۔ وسا کھی دا میلہ رنگاں تے گیتاں نال بھریا ہوندا

اے ایس میلے وچ گھرو پھٹ وی کھاندے نیں، مسخریاں، چوھلاں، شرارتاں وی کر دے نیں۔ کڑیاں چڑیاں سہیلیاں نال رل کے نوں کپڑے لیڑے تے چوڑیاں پا کے گھمدیاں نیں تے جوان منڈے بھنگڑے پاندے نیں۔ ”ہنجوتے راکھی“ ناول دے تیجے حصے دا ناں اے۔ ایس ناول وچ لکھاری نے مسلماناں تے سکھاں دے سانجھے وسیب بارے دسیا اے جیہڑے نکلیاں لڑائیاں توں بعد اک دو جے دے جانی دشمن بن جاندے نیں۔ ایس ناول وچ ناول نگار نے سانجھے پنجاب وچ وسن والیاں دے جذبیان تے اخلاقی قدراں بارے دسیا اے۔ سلیم خان گمی دا دو جاناں ناول ”رت تے ریتا“ 1990ء وچ چھپیا۔ ایہ ناول 139 صفحیاں تے محیط اے۔ ناول ”رت تے ریتا“ پہلے ناول ”سانجھ“ توں کوئی ویہہ ورہے بعد چھپیا پر لکھاری دی سوچ و نڈ ویلے دے سماج توں نہیں نکلی۔ لکھاری دی توجہ اپنے پنڈے تے اوہدے آل دوالے دے پنڈاں دی سانجھ نال رل کے بنی اے۔ سلیم خان گمی نے ایس ناول وچ سکھ تے مسلمان بھائی چارے نوں روح نال محسوس کیتا تے اتھروواں دے خون نال پرودتا۔ پڑھن والا ناول دی ایس ندی وچ ڈب جاندا اے۔ لکھاری نے ایس ناول وچ دوستانہ دی محبت بارے دسیا اے جیہڑے چاچا شفیع تے سردار سنت سنگھ دے روپ وچ اک دو جے نال کیمتی گئی سچی دوستی نبھاندے نیں تے اخیر دشمنان توں بدلہ لیندیاں آپ وی مر جاندے نیں۔

سلیم خان گمی پاکستان دے مڈھلے ناول نگار، کہانی کار نیں ادب وچ اک خاص مقام رکھدے نیں۔ اوہناں نے اپنے ناولاں وچ و نڈ ویلے دی وسوں، بھائی چارہ تے زبان بیان دی اک تاریخ لکھی اے۔ ایہناں دے ناولاں وچ چلدا پھر دا ٹردا لڑدا بھگڑدا، میلے ٹھیلے تے پیار محبت نال بھریا ہويا پنجابی دکھالی دیندا اے جیہدے وچ ذات پات تے مذہب توں دکھرا ہو کے سوچن تے رہن دا طریقہ نظر آندا اے۔ فصلاں پکن دا منظر وسا کھی، میلے، برما دا محاذ، مائی روڑی، پریودی مندیری، صنعی دی خاموش تڑپ، مراد خان دی سردار ہر نام سنگھ دی دلوں بجانوں محبت سبھ کجھ موجود اے۔ ناول سانجھ نوں لکھدیاں سلیم خان گمی نے ناول دے پلاٹ نوں مضبوطی نال اساریا اے۔ و نڈ ویلے دی سکھاں تے پٹھاناں دی گوڑھی تے سچی محبت نوں کھول کے ساہمنے رکھ دتا اے۔ سلیم خان گمی ہوراں ”سانجھ“ ناول نوں تن حصیاں وچ و نڈیا اے۔ (1) میلے مشاہدے، (2) موت دی آواز، (3) لہوتے راکھی۔ ایس ناول راہیں پینڈو وسیب بارے بھرپور جانکاری دتی گئی اے۔ فرید پورتے خان پوردے پنڈاں راہیں لوکاں ی حیاتی بارے لکھیا گیا اے۔ ایس ناول دا پلاٹ وی افضل احسن رندھاوا دے ناول ”دیواتے دریا“ ورگا اے۔ زبان عام فہم تے جملے مضبوط نیں۔ ناول دی ہنر اساری ول گوہ گوچرا دھیان دتا گیا اے۔ غلام یعقوب انور ناول دے پلاٹ بارے لکھدے نیں:

”سلیم خان گمی نے سارے پلاٹ نوں سرہتھ پا کے توڑ چاڑھیا اے۔ کدھرے

ڈھل نہیں پین دتی۔ اوہ نہ تے لمیاں بیاناں وچ کھبدا اے تے نہ اُکا ای
ایسٹرکٹ آرٹ دا پردہ تان دیندا اے۔ سانجھ دے پلاٹ بارے پڑھن والا
آپوں وی ڈب جاندا اے تے جدوں باہر آندا اے تے اک خوشگوار ہوا وچ ٹھنڈا
ساہ بھر دا اے۔“ (18)

شہراں دے لوک بے لحاظ نیں۔ پلاٹ دی کشتی مضبوط تے ہے پر کرداراں دیاں نرمیاں
ستھتیاں نال ڈکو ڈو لے کھاندى بڑے غرور نال پارلگدی اے اوہناں دے ناول وچ کردار دی اہمیت توں
انکار نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے کہانی کرداراں راہیں اگانہ ٹردی اے۔ اک چنگے لکھاری دی ایہ سیہان
اے کہ اوہ اپنے کردار بارے تفصیل نال لکھے۔ لفظاں راہیں سراپا نگاری نوں چوکھے چرتوں بیان کرن
دی ریت شاعری تے نثر وچ موجود اے۔ ناول دی پچھان کراون لئی کرداراں دی گل بات وچ پکیائی
تے تسلسل دا جوڑ ضروری اے۔ ناول ”سانجھ“ وچ کرداراں دی گل کتھ وچ ربط اے۔ کرداراں دے
مکالمے حقیقی حیاتی دے بہوں نیڑے جا پدے نیں ناول کار نے قادو دے کردار راہیں انسانیت لئی قربانی
نوں سراہیا اے۔ ناول وچ مکالمے موقع محل موجب بیان کیتے گئے نیں۔ پنجابی زبان اپنے اندر مٹھاس
رکھدی اے۔ فصل پکن ویلے شرارتاں، شوخیاں، مسخریاں تے چولہاں لوکاں وچ عام دکھالی دیندیاں
نیں۔ اک دو جے نوں چھیڑنا تے محول کرنا تے گیتاں وچ مکالمہ بازی کرنا ایس ناول دا اک سوہنا روپ
اے۔ ناول دی کامیابی اوہدی منظر نگاری اُتے منحصر ہوندى اے۔ ماحول، زمانہ، سیاسی، سماجی، تعلیمی
حالات، موسم تے لوکاں دے سوچن دا ڈھنگ بیان توں بعد ای کرداراں دی گل کتھ سمجھ لگدی اے۔
سلیم خان گمی نے گلاں دے گلہ نہ بنائے۔ کیوں جے اوہ پروڈیوسر تے لکھاری ہون پاروں گل ٹھکویں
تے مختصر کرن دے عادی نیں۔ ایس کر کے اوہناں نے موٹے موٹے صفحات دے ناول نہیں لکھے 296
صفحے تے 139 صفحات دے ناولاں وچ ای تمام معلومات فراہم کردتیاں نیں۔ اوہناں تھوڑے ویلے وچ
بوہتیاں گلاں سمجھائیاں نیں۔ اوہناں نے اوہ ای دکھایا اے جو دیکھیا کیوں جے اوہناں دے دوہناں
ناولوں وچ بیان کیتی گئی حیاتی دے حالات بہوں حد تیک رلدے ملدے نیں۔ اوہناں دا دور پاکستان
بنن مگروں دوجی عالمی جنگ دا دور اے۔ صنعتی انقلاب توں دراڑے پینڈور ہتل دا دور اے جیہڑا بھائی
چارے تے زبان تے جان چھڑکن دا زمانہ سی۔ ناول دے پہلے حصے وچ میلیاں تے مشاہدیاں دا ذکر
اے۔

انگریزی دا مقولہ اے Style is the Man Himself سلیم خان گمی ایہدی تصویر نیں۔
کیوں جے اوہناں دا بیانیہ ڈھنگ نویکلا تے دکھرا اے۔ اوہناں فطرت نوں انملا ڈھنگ دتا اے۔ اسلم
رانا موجب:

”سلیم خان گمی اک ہنگامہ پسند طبیعت دے بندے وانگر نچلے نہیں بہہ سکہ دے نہ
ای حیاتی نوں ہٹکورے کھانڈیاں تے دھکے نال اگانہہ ودھدیاں وکھ سکہ دے
نیں۔“ (19)

سلیم خان گمی دی منظر نگاری ناول نوں سمجھن وچ سوکھا کر دیندی اے۔ تصور دی اکھ نال
لکھاری نے اجیہا نقشہ اگھیڑا یا اے پئی حیاتی ٹردی پھر دی دن لگدی اے۔ سلیم خان گمی دا لکھن ڈھنگ
بھرواں، سادہ تے رواں اے۔ دل نوں بھاون والیاں گلاں پڑھن نوں کاہلی نہیں پاندیاں سگوں اوہ
زبان دی مٹھاس تے ماحول دی سادگی وچ ڈوب دیندیاں نیں۔ سلیم خان نے بناوٹی تے ایڈھر اودھر
دیاں گلاں نال ماحول بناون دی تھان زبان تے بیان دی ادائیگی وچ روانی تے تسلسل رکھیا اے۔
پورے مکالمے وچ زبان دی سادگی گچی اے۔ لفظاں دا انتخاب لکھاری نے سادگی تے
کرداراں دی عمر موجب کیتا اے۔ زبان تے بیان دے لحاظ نال وی ”سانجھ“ ناول اپنی پچھان آپ
اے۔ ناول ”سانجھ“ جون 1969ء وچ ادارہ پنجاب رنگ لاہور نے چھاپیا۔ ایہ ناول سلیم خان گمی دا پہلا
ناول اے۔ ونڈ توں بعد چھپن والے ناولاں وچوں سرکڈھواں ناول اے۔ ناول دا ماحول ہندو مسلماناں
تے سکھاں دے سانجھے جیون دا سوہنا نچوڑا اے۔ ڈھپ سیکنہ، فصل دی وڈہائی، کٹائی بارے سوچنا، میلے
بارے غور کرنا جیہڑا پینڈ و حیاتی وچ رنگ گھول دیندا اے۔ میلیاں ٹھیلیاں دے موقعیاں تے چوڑیاں،
تویت دھاگے، پکوڑی، جلیبیاں، پنگھوڑی بھنگاں دے رگڑی، رنگ والے شربت، برف دے رنگ
والے لڈو، کنجریاں دے ناچ، بھنگڑے ڈھول سبھ ماحول بنا دیندے نیں۔ پرانیاں لڑائیاں نوں لکھ رکھ کے
ہور لڑائیاں قتل، ایس میدان دے پڑ وچ سکھ پردھان نیں۔ اوہ شراب کباب تے موج مستی دے شوقین
ہوندے نیں۔ ناول ”سانجھ“ وچ ماحول دی چتر کاری تے گہرائی اپنا وکھ مقام رکھدی اے۔ وساکی دیاں
رونقاں یا کھیدیاں جیویں کبڈی، گنگا، کلے پھنڈنا، سنڈیاں دی بھیر، لکھاری نے عجیب رنگ بنھ دتا
اے۔ کردار اپنے ماحول وچ کھبے ہوئے نیں ایس ناول وچ چنگے مندے، لڑاکے، جان دی بازی لان
والے، ہر کردار اپنی تھان تے مکمل دسدے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک دے موجب:

”سلیم خان گمی دے ناول وچ قیام پاکستان توں پہلاں دی سانجھ دسی گئی اے۔
فساداں ویلے فرید پور دے پٹھاناں نے خان پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے
سکھاں نوں حفاظت نال سرحد پار کروا دتی۔ ایس کوشش وچ ہیرونوں اپنی جان دا
نذرانہ پیش کرنا پیا۔ ایس ناول وچ بوہتا زور سانجھ تے ای دتا گیا اے۔“ (20)

ماحول دی عکس بندی کردیاں اوہناں نے ناول نوں تن حصیاں وچ ونڈ کے ماحول نوں نکھار
دتا اے تے ایہدے وچ جان پادتی اے۔ جیہدے وچ فطرت تے جذبے کٹ کٹ کے بھرے ہوئے

نیں۔ اوہناں ہر رنگ تے روپ نوں ایس ناول وچ پرو دتا اے۔ ماحول نوں الیکٹرانک سلیم خان گمی دا بڑا جاندار حوالہ اے۔ مذہب دے لحاظ نال ہندوستان پر سکون خطہ رہیا۔ ایہدے وچ لاتعداد قوماں آباد رہیاں، جیہناں وچوں سرکڈھویاں سکھ، مسلمان تے ہندو نہیں۔ مذہب ایس خطے وچ کدی لڑائی جھگڑے دا کارن نہیں بنیا کیوں جے مسلماناں دے عرب ولوں آون نال مسلماناں دے فاتح ہون پاروں ہندو تے سکھ قوم رل مل کے رہن لگی حتیٰ کہ اکبر نے کئی ویاہ وی ہندوواں وچ کیئے۔ مسلمان سکھاں تے ہندوواں دے رسم و رواج تے اثر انداز ہوئے تے سکھاں، ہندوواں مسلماناں نوں متاثر کیتا۔ اک انٹرویو وچ اپنے مذہبی لگاؤ بارے گل کردیاں سلیم خان گمی لکھدے ہیں:

”میں صمیاں داؤد دے پورے خاندان نوں بادشاہی مسجد لے جا کے مولانا

عبدالرحمن جامی راہیں مسلمان کیتا۔ مینوں اسلام دا بوہتا پتہ نہیں۔ میں تے اپنے

رب تے رسول لئی تے اپنی عاقبت سنوارن لئی ایہ کم کیتا۔“ (21)

سلیم خان کیوں جے اوس سماج دی جم پل نہیں جتھے گل مولوی اکبر تے ای رہندی اے جیہڑا جھگڑے فساد نوں روکن لئی بچیاں نوں مسجد آون لئی تے سکھاں نوں گوردوارے جاوون لئی آکھدا اے۔ سلیم خان گمی دی جم پل ہندو سکھاں وچ ہوئی جس دا کارن ایہی سی کہ مسلماناں نے سکھاں تے ہندوواں نال بھائی چارہ قائم کیتا سی۔ سکھاں، ہندوواں تے مسلماناں دا ایہ وطیرہ سی کہ اوہ دکھ سکھ ویلے اک دوجے دا ساتھ دیندے سن نکھیڑ وٹوارے نے پائی۔ اوہناں دے مذہب نال پیار دا گوڑا ایہناں دی کتاب چن عربوں چڑھیا پڑھ کے ہوندا اے۔

سیرت دی ایس کتاب نوں پڑھدیاں انسان ایہدے وچ ڈب جاندا اے۔ سلیم خان گمی نے ہندو سکھ سماج نال رہ کے وی اپنے مذہب دی عظمت اوہناں دے دلاں وچ بٹھا رکھی سی۔ سلیم خان گمی دی حیاتی وچ مذہب دی بنیاد بھائی چارہ اے اوہدی وگی تھان تھان تے دکھالی دیندی اے۔ گمی صاحب دی حضور نال محبت تھان تھان خشبو کھلار دی دکھالی دیندی اے۔ سلیم خان گمی ہندو سکھ مسلم معاشرے دی سماجی تصویر انج الیکڈے نہیں کہ ماحول ٹردا پھر دا دسدا اے۔ جتھے اک دوجے نال رل مل کے رہن دا رواج سی۔ سارے لوکی اک دوجے دے دکھ سکھ وچ شریک ہوندے۔ سماج وچ رہندیاں جھگڑے، غمی خوشی توں انکار ناممکن اے جھگڑے میلیاں توں شروع ہوندے نہیں تے دکھاں پا دیندے نہیں۔ ویاہ شادی تے ادھار منگ کے دکھاوا کیتا جاندا اے۔ لکھاری نے سماج نوں قاری دے ساہمنے انج رکھ دتا اے پئی اوس دور دا میل ورتاوا، غمی خوشی اک مک ہوئے دکھالی دیندے نہیں۔ فرخندہ لودھی اوس ویلے دے سماج بارے ”سانجھ“ دے حوالے نال دسدیاں نہیں:

”سانجھ“ ناول وچ سکھ کرداراں دے نال نال ہندو، مسلمان تے سائنسی کردار

وی موجود نہیں۔ سانجھ دا ہیر و مسلمان اے تے ایس ناول دا موضوع فساد اے۔
 دسیا گیا اے پئی کیویں مسلماناں نے سانجھ ورتی فرید پور دے پٹھاناں دا حملہ
 روکیتے سکھاں دیاں جاناں تے عزتاں بچائیاں۔“ (22)

سلیم خان گمی نے سماجی کچھ تے مضبوط ہتھ پایا اے جس پاروں اوس دور دا سماج ٹردا پھر دا
 بولدا دسدا اے۔ اوہ اک کامیاب کہانی کار، ناول نگار، دانشور، محقق، نقاد تے ریڈیو دے پروڈیوسر ہون
 پاروں سماج دا اخلاقی کچھ نیڑیوں دکھان دے عادی سن۔ نکھیر کرنا گلاں باتاں تے ڈرامیاں راہیں لوکاں
 اندر اخلاقی قدراں بٹھانا اوہناں دا پیشہ سی۔ اوہناں دیاں لکھتاں پڑھ کے انج لگدا اے جیویں تاریخی،
 سیاسی، تہذیبی، قبائلی، ثقافتی تے تمدنی حیاتی وچ اوہ ٹردے پھر دے دسدے نیں۔ ایہناں دے ناول
 وچ بنیادی طور تے اخلاق دا ای درس دتا گیا اے۔ دھیاں بھیناں نال محبت نال پیش آنا سماج دے
 رکھاں، ریتاں دی عکاسی کردا اے۔ ایس وچ تھاں تھاں تے اخلاقی پہلوواں نوں اُجاگر کیتا گیا اے۔
 شرافت، نیکی تے بہادری دا نشان قادر خان، مراد خان توں بعد سارے ناول اُتے چھایا دکھالی دیندا
 اے۔ ملک وچ سیاسی حالات دے خراب ہون دے نال نال دو جی وڈی جنگ وی چھڑی۔ ہندوستان
 وچ کئی قوماں سکون نال رہندیاں سن پر انگریز جرمن نال اٹ کھڑا لاکے پچھتا رہے سن اوہ سارے
 ہندوستانی منڈیاں نوں بھرتی کر کے برما ول گھل رہے سن۔ منڈیاں دیاں مانواں روندیاں رہ جانیاں
 تے پترام تے ٹر جانداں۔ قادر خان تے کرپانگھ ورگے ہزاراں پتر جنگ وچ جھونک دتے گئے۔

”رت تے ریتا“ اک ناول اے جیہڑا ناول ”سانجھ“ توں 21 ورہے بعد لکھیا گیا۔ ایہ پنجابی
 ادب دے کھیتر وچ مان جوگ کتاب اے جیہڑا پنجابی کلچر تے سکھ مسلم دوستی نوں اُگھیر کے ساہمنے لیاندا
 اے۔ ”رت تے ریتا“ لکھدیاں ہونیاں سلیم خان گمی دی سوچ وچ ایہ گل نہیں ہووے گی کہ اوہ پنجابی
 ادب دا پہلا تھرلر ناول لکھ کے امر ہو رہے نیں۔ ”رت تے ریتا“ تے ناول ”سانجھ“ وچ مماثلت وی
 اے تے کرداراں دی ونڈ وی رلدی ملدی لگدی اے۔ دونوں دا مڈھ اک گھوڑی تے سائیں سپ دے
 ذکر توں ہوندا اے ہر اکھاں ڈھٹی گل نوں ڈھیر چنگے طریقے نال ساہمنے لیا سکدا اے۔ 139 صفحاں دا
 ناول حیاتی دی نکھری فوٹو لہا کے ساہمنے رکھ دیندا اے۔

”رت تے ریتا“ سلیم خان گمی دے خیالاں دی چٹنگی دی دلیل اے سکھ مسلم ہندو سانجھ نوں
 اوہ کسے تھاں وی نہیں وسار دے۔ اپنے سفر نامے دیس پردیس وچ وی اوہناں دا سکھاں نال انگلستان
 وچ ملنا جلنا بوہت رہیا یعنی اوہ اک انمول لکھاری ریتاں نبھان والا انسان اک خوش طبع تے دوست نواز
 مسلمان سی۔ سلیم خان گمی نے ناول دے پلاٹ وی چون سوچھ سیانف مگروں کیتی اے تے بڑے حساب
 نال جوڑ توڑ کر کے کرداراں دے مونہوں گل اکھوائی اے۔ پلاٹ ناول دا بنیادی نقطہ اے پوری کہانی

ایہدے اندر بندی اے۔ اسلم رانا لکھدے نیں:

”اوہناں دے سارے پلاٹس اچھے واقعیان دے چار چوفیرے تعمیر ہوئے نیں۔
جیہناں وچ ونڈ توں پہلاں دی رہتل بہتل دی وسوں وسیبے دا بھرواں تاثر
لکھد اے دوجی گل ایہ وے پئی ایہ رہتل یا وسوں وڈے شہراں دی نمائندہ نہیں
سگوں ایہدے وچ پنجاب دے پنڈاں گراواں دی تہذیب دی نقشہ کشی کیتی گئی
اے ایس نقشے وچ جیہڑے رنگ نظر آندے نیں اوہ گی ہوراں نے کسے
جذباتیت یا رومانیت نال نہیں بھرے۔ سگوں ایس نقشے وچ جنے وی انگ نیں اوہ
حقیقت دے رنگ نیں۔“ (23)

لکھاری نے ہر موضوع نوں دانشمندی نال ہتھ پایا اے۔ اوہناں ناول وچ پلاٹ توں بعد
کرداراں نال جانکاری کروائی اے۔ اوہناں سماج دے ہسدے وسدے لوکاں توں ای کردار لئے نیں۔
ڈاکٹر نسرین مختار دے آکھن موجب:

”ایس ناول تے پہلے ناول دی چھاپ وکھالی دیندی اے۔ کیوں جے ایہ وی
سائیکھے پنجاب دی دس پاندا اے۔ ایہ سائیکھیاں پیڑاں نوں محسوس کرن دی گل
اے ہتھلا ناول اخلاقی قدراں دا نمائندہ وی اے۔“ (24)

سلیم خان گی نے ”رت تے ریتا“ ناولٹ وچ مکالمے فی الہدیہ تے موقعے دی مناسبت
نال لکھے نیں۔ جگت بازی وی مکالمہ نگاری دا حصہ اے۔ مکالمے کرداراں دی عمر تے سوچ موجب بیان
کیتے گئے نیں۔ ناولٹ وچ لکھاری نے کرداراں راہیں وڈیاں وڈیاں گلاں تے فیصلے کرائے نیں۔ محاورہ
بندی تے مکالمہ نگاری دے حوالے نال لکھاری دی گرفت کچی پیڈھی اے۔ مکالمے رعب تے پیار نال
بھرے ہوئے نیں۔ ناول دے کردار لڑدے چکراں کردے اگے ودھدے جاندے نیں۔ مکالمہ نگاری
پاروں ناول پنجابی ادب وچ وادھے دا باعث بنے اوہناں دے مکالمے ناول دے جُٹے وچ جان پا
دیندے نیں۔ پڑھن والا سواد لین لگدا اے تے ناول مک جاندا اے۔ ایہ اختصار دی خوبی اوہناں دے
ناولوں وچ ڈھیر اگھڑویں اے اوہ فلم وانگوں ناول اکھاں اگے چلا دیندے نیں۔ ناول پڑھ کے ناول کار
دے مشاہدے دی ڈونگھیاٹی تے پکیائی دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ اپنی سوچ راہیں دور دراڈیاں نظاریاں
نوں اپنی اکھ نال وکھا دیندے نیں۔ اصل گل تے ناول وچ کہانی دے نال منظر نگاری اے۔ ناول
پڑھن والے دی دلچسپی اخیر تک برقرار رہندی اے۔ لکھاری نے انسانی فطرت تے عمر دے نیڑے دی
سوچ سوہنے ڈھنگ نال ایکی اے۔

”رت تے ریتا“ وچ جیہڑی زبان ورتی گئی اے اوہ خاص پنجابی تے اوہناں دے علاقے

دے لہجے دی اے۔ زبان وچ مٹھاس تے رعب اے، نال نال سچائی وی اے۔ دو جیاں زبانناں دے لفظ بس مومی دے آون نال آئے نیں۔ باقی پنجابی صاف ستھری تے مٹھی سوادلی بولی لکھی اے۔ پنجاب دے رہن والے ناراضگی وی پیارنال کردے نیں۔ ایس ناولٹ دی زبان وچ سادگی تے سچائی ڈلھ ڈلھ پیندی اے۔ پیارنال گل کرن دا اک ہور ڈھنگ ایس بولی دا حسن اے۔ زبان وچ محبت وی اے تے دکھ وی کیوں جے مرنا مارنا مرداں دا شیوہ نہیں۔ لکھاری نے زبان تے بیان نوں خاص توجہ نال سنواریا اے کیوں جے پلاٹ کنا وی پختہ ہووے مواد کنا وی دلچسپ ہووے۔ بھانویں کردار تے ماحول وچ توازن ہووے جے لکھاری زبان تے بیان تے قادر نہیں تے کیتی کتری مٹی وچ رل جاندی اے۔ لکھاری نے رت تے ریتا وچ وی رواں زبان ورتی اے۔ بناوٹ تے لفاظی کتے نظر نہیں آندی۔ ناول ہووے یاں کہانی اوہ پڑھن والے دی دلچسپی قائم رکھدے نیں کہ پڑھن والا ختم کیتیاں بناں نہیں رہ سکدا۔ قدرتی نقشہ تے بیان دی سادگی نے ناول وچ روح پادتی اے۔ لکھاری نے پنجاب دے سکھاں ہندوواں تے مسلماناں دی ثقافت نوں اک تھان اکٹھا کر دتا اے۔ مذہب توں اڈ اوہناں دیاں عزتاں محبتاں تے دل اکٹھے دھر کدے دکھالی دیندے نیں۔ مذہب نوں وی اوہناں مثبت ای لتا اے۔ اک دوجے دا لحاظ تے خیال رکھنا لازمی سمجھدے نیں۔ ماحول مل جل کے رہن والا تے سادگی نال بھر پور اے۔ ٹردا پھر دا پنجاب ایہدیاں گلیاں تے گھراں دے دیہریاں وچ خوشی دکھالی دیندی اے۔ پنڈاں وچ لوکی سادی خوراک کھاندے نیں۔ عموماً چوری توں دکھ شکر، ساگ تے لسی پیٹی جاندی اے۔ پنجاب دا ماحول لحاظ شرم تے انکھ نال بھریا ہویا اے۔ پنجابیاں دا پولیس نال میل جول تے لگا رہندا اے کیوں جے زمین دی ونڈ ویلے لوکی تھیرا کردے نیں۔ سکھاں دا کلچر کجھ دکھ ہوندا اے ایس لحاظ نال کیونکہ شراب کباب نال ڈانگ سوٹا ہونا لازمی ہوندا اے۔ اوہناں دا مذہب بارے مطالعہ وسیع اے کیوں جے ایہناں دی کتاب ”چن عربوں چڑھیا“ پنجابی ادب وچ مذہب دے حوالے نال اک من کچھواں وادھا اے۔ ایہناں دے ناولاں وچ وی مذہب دا رنگ صلح کل والا اے۔ اسلام عالمگیر دین اے جیہڑا ہر مذہب دا احترام سکھاندا اے۔ ایسے پاروں کئی ہندوستان وچ سب قومیں سکون تے محبت نال رہندیاں سن۔ مذہب دے معاملے وچ پرسکون ہون دا کارن ایہ وی سی پئی مسلمان تے سکھ اکو جیہی سوچ رکھن والیاں قوماں نیں۔ جیہڑے پواڑے پئے اوہ کجھ تے سوچ دی اختراع سی تے کجھ ماسٹر تارا سنگھ دے شیطانی دماغ دیاں سوچاں جیہناں سکھ مسلم نکھیڑ پاون دی کوشش کیتی۔ ڈاکٹر نسرین مختار دے آکھن موجب:

”رت تے ریتا دے لکھاری نوں اپنی معاشرت نال ڈونگھا انس اے۔ لکھاری

سانجھ وچ جیہڑی اُچ پدھر دی اخلاقیات دکھاندا اے اوہ سے طرح دی اخلاقیات

اوہ رت تے ریتا وچ دکھاندا اے۔“ (25)

لکھاری اپنے ارادیاں داویری نہیں لگدا۔ سماج معاشرہ رہن سہن سانجھرت تے ریتا وچ اک ای دسدی اے۔ 1969ء تے 1990ء وچ سالاں دی وٹھ نے سوچاں وچ وٹھ نہیں پین دتی۔ سماج دے قانون تے ضابطے کئے مضبوط تے سوہنے نہیں اک بندہ دو جے دا ایہناں دردی بن جاندا اے کہ اوہ سکون دی ٹھنڈی ہوا وچ لورے لین لگدا اے۔ سارے ماحول وچ ہسد اکھیڑ دا پنجاب دکھالی دیندا اے۔ جیویں مخمل وچ ٹاٹ دی ٹاکی لگ جانندی اے ایسے ای طراں گر میت سنگھ، گرمیل سنگھ تے ڈاکٹر ایسر رندھاوا دو جیاں دے حق تے دولت تے ڈاکہ مار دے دسدے نیں۔ حکومت ایہناں نوں پکڑن تے وڈے وڈے انعام رکھدی اے۔ گمی ہو ریں آپ لکھدے نیں:

”ایس تہذیب وچ بہادری، جرات، وعدے دا پاس، سچ تے سب توں ودھ یاری دا نبھاتے پالن ہو ر سبھناں گلاں توں اُچیرے نظر آندے نیں۔“ (26)

گمی ہو ریں دا ایہ ناول اپنے اندر پنجابی وسیب دا پورا نقشہ پیش کردا اے۔ گھوڑی، حقہ، سائیں سپ، منڈیاں دیاں گپاں شپاں، گھنگھر و دیاں ٹپکراں، دارو، تھانے، لال صابن نال نہانا، کوڑا تیل، دیسی ککڑ پکانا تے ایداں دیاں ہو ر ہتلی نشانیاں پنجابی وسیب تے ثقافت نوں پیش کردیاں نیں۔ سارا ناول رل مل کے رہن تے اخلاقی قدراں دا پاسدار دکھالی دیندا اے۔ چاچے نوں جدوں تاجا سمگلر بھر جائی کرتارو دا خط سناندا اے اوہ خط وی مٹھاس نال بھریا سی۔ ایہ اخلاقی کچھ نیں جیہڑے ہتھ وچ پا کے ٹردے دسدے نیں تے اپنے مقصد وچ کامیاب ہوندے نیں۔ ایہ ناول ونڈ دے دور دی لکھت اے۔ صدیاں توں اکھٹیاں رہن والیاں قوماں اک دو جے دیاں جانی دشمن ہو گئیاں۔ اکٹھے رہن سہن دا تصور اک دم دشمنی وچ بدل گیا۔ پاکستان تے ہندوستان دی ونڈ لکھاں لوکاں دے ہنجواں دے ہڑھ وچ ڈولدی بیڑی راہیں اک پاسے لگی۔ دونوں ناول ونڈ دے نفسیاتی، ثقافتی، مذہبی، لسانی، علاقائی تے رومانوی پکھاں بارے لیکھے گئے نیں جیہڑے لکھاری دی ذاتی طبع دے عکاس نیں۔

☆☆☆

حوالے:

- * ریسرچ سکلرشعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی (لاہور: دی اکیڈمکس، جنوری تا جون 2012ء) 100۔
 - 2- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی
 - 3- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
 - 4- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی، 102

- 5- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
- 6- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
- 7- توقیر سلیم، ڈاکٹر، گل بات، 4 نومبر 2012ء، دوپہر 1 و بجے
- 8- توقیر اسلم، ڈاکٹر، گل بات، 4 نومبر 2012ء، دوپہر 1 و بجے
- 9- توقیر اسلم، ڈاکٹر، گل بات، 4 نومبر 2012ء، دوپہر 1 و بجے
- 10- گلریز ہاشمی، گل بات، 8 مئی 2013ء، شام 4 و بجے
- 11- گلریز ہاشمی، گل بات، 8 مئی 2013ء، شام 4 و بجے
- 12- اختر جعفری، ڈاکٹر، سید۔ ویروے (لاہور: عزیز کلبڈ پو، 1987ء) 73۔
- 13- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 577۔
- 14- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی، 577۔
- 15- مقصود الحسن بخاری، پروفیسر۔ مجلہ ”اقرا و اقراء“ (لاہور: گورنمنٹ ایم اے او کالج) 208۔
- 16- ندیم احمد پیرزادہ، ڈاکٹر۔ ”سلیم خان گی نمبر لیکھ چھیمائی“، 6۔
- 17- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ ”سلیم خان گی نمبر لیکھ چھیمائی“، 101۔
- 18- غلام یعقوب انور۔ سانجھ (لاہور: روزنامہ امروز، 1971ء) 4۔
- 19- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ چھ ماہی لیکھ، 25۔
- 20- شہباز ملک، ڈاکٹر۔ گوپڑ (لاہور: 4 تاج بک ڈپو، 1995ء) 219۔
- 21- سلیم خان گی، مجلہ ”اقرا و اقراء“ (لاہور: گورنمنٹ ایم اے او کالج، 2003ء) 225۔
- 22- فرخندہ لودھی۔ آزادی مگروں پنجابی ادب (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ) 96۔
- 23- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ لیکھ، 26۔
- 24- نسرین مختار، ڈاکٹر۔ لیکھ، 25۔
- 25- نسرین مختار، ڈاکٹر۔ لیکھ، 69۔
- 26- سلیم خان گی۔ رت تے ریتا، 31۔